

САЛЖУҚИЙЛАР ДАВРИДА АҲОЛИНИНГ ИЖТИМОЙ ТАБАҚАЛАНИШИ

З.М. Қодиров

катта ўқитувчи,

Тошкент давлат шарқишунослик университети

E-маил манзили: z.m.kodirov@mail.ru

Калит сўзлар: тирнек, **Аннотация:** Ушбу мақолада Салжукийлар даври салжукий, турклар, араблар, ижтимоий-иқтисодий ҳайоти, аҳолининг табақаланиши, бей, кўчманчилар, уларнинг асосий машғулоти ҳақида фикр юритилган. шаҳарликлар ва шаҳар ҳаёти.

SOCIAL STRATIFICATION OF THE POPULATION DURING THE SELJUK PERIOD

Z.M. Kadyrov

senior teacher,

Tashkent State University of Oriental Studies,

E-mail adress: z.m.kodirov@mail.ru

Key words: Tirnek, Seljuk, **Abstract:** This article discusses the socio-economic life of the Seljuks, the stratification of the population, and their townspeople and city life. main occupations.

СОЦИАЛЬНОЕ РАССЛОЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ В СЕЛЬДЖУКСКИЙ ПЕРИОД

З.М.Кадыров

старший преподаватель,

Ташкентский государственный университет востоковедения,

Электронная почта: z.m.kodirov@mail.ru

Ключевые слова: **Аннотация:** В данной статье рассматривается тирнек, сельджуки, турки, социально-экономическая жизнь сельджуков, расслоение арабы, бей, кочевники, населения, их основные занятия. горожане и городская жизнь.

Маҳмуд Қошғарий Девонида миллат сўзи ўрнига будун сўзи қўлланилган. Салжукий будуни деганда, бир неча унга тобе миллатлар эмас, турклар тушунилади.

Тарихда бир пайтнинг ўзида давлат ташкил қилган бир неча турк будуни бўлганлигини айтишимиз мумкин. Масалан, Қорахонийлар бир будун бўлган бир пайтда, Салжукийлар ҳам будун бўлиш йўлида эдилар ва шу билан бирга, Ғазнавийлар ҳам будун эгаси сифатида давлат ташкил этганлар. Будун ишлари муҳокама қилинадиган мажлис “тирнек” деб аталган. Будун яшаган ҳудуд душмандан ҳимояланган юрт бўлиб, қалъалар, шаҳар деворларининг ичкараси уруш пайтида паноҳ топадиган жойлар ҳисобланган. Будун кўпинча бундай таҳликали ва уруш ҳаётига тайёр ҳолатда бўлган.¹ Бу эса турк будуни феълининг чаққон ва ҳаракатчан бўлишини таъминлаган.

Қабила будундан кичикроқ бўлган миллат унсури ҳисобланиб, Қошғарийнинг қайдларидан турк будуни 24 қабила бўлганлигини билиб оламиз. Уларга “батин” номи ҳам берилган.² Салжукийлар мазкур қабилаларни жамлаган бошқарув ташкилотини тузганлар. Баъзи қабилалар катта ва давлат эгаси бўлган будун ҳолатига эришган бўлса, баъзилари қабила даражасида қолиб кетганлар. Бошқача айтганда, қабилачиликдан давлатчиликка кўтарила олмаганлар.

Турк маданиятида исломиятдан олдин мавжуд бўлган хусусиятлардан ҳисобланган ватан севгиси Салжукийлар замонида ҳам кузатилади. Ал-Жоҳиз таъбири билан айтганда “Турклар араблардан бошқа миллатлар ичида ватан севгиси масаласида бошқа миллатлардан анча хассос ва анча қадимий” анъанага эгадирлар.³

Салжукийлар даврида турк халқи асосан икки табақадан ташкил топган эди. Бейлар ва қора будун. Яъни бошқарувчилар ва бошқарилувчилардан иборат эди. Шунингдек, бейлар ўзаро катта бейлар ва кичик бейларга, халқ эса ҳунармандлар, фақирлар ва ишсизлар каби турли табақаларга бўлинган. Катта Салжукий бейларига нисбатан каттадан кичикка қараб қуйидаги сифатлар қўлланилган: Ҳоқон ва Хон, Юғруш (вазир), Ябғу (вакил), Инал, Тархон, кичик бей ва маъмурларга нисбатан бирор тақсимот қилиш мушкул, лекин диздор, шиҳна, омил ва таҳсилдор каби мансабдорлар бор эди.

Бундан ташқари, “тариқчилар”, “нонвойлар”, “қассоблар”, “қўй соғувчилар”, қуллар ва чўри аёллар (жориялар) ҳам бор эди. Шароб сотишни касб қилиб олганлар “тимчи”, тикувчилар “йичи”, этикдўзлар “этикчи”, чармгарлар (тери ошловчи), курол-яроғ ва темирга ишлов берувчилар “темирчи”, ўқ ясовчи усталар “ўқчи”, ёй яшаш иши билан шуғулланувчилар “курғувчи” деб аталган. От чопувчи кишилар “от ҳайдовчи”, кичик ўрмон ва аҳоли турар жойи кўрикчилари “кўрикчи” деб аталган. Дори-дармон тайёрловчи ва халққа тарқатувчиларга “эмчи” номи берилган. Ҳунармандлар орасида идиш-товоқ яшаш иши билан шуғулланувчи кишилар “оёкчи”, мато тўкувчилар “кўзак” деб номланган.⁴ Салжукийлар даврида тижорат билан шуғулланган алоҳида бозорчилар синфи юзага келганлигини ҳам таъкидлаш жоиз.

Салжукийларда давлат хазинасидан фойдаланадиган табақа вакилларида ташқари барча одамлар раият деб номланган. Улар солиқларни тўлашга, давлат ҳокимияти ва унинг вакили бўлганларга бўйсунушга мажбур эдилар. Раият учун расмий равишда тан олинган мазҳаб ва тариқатлардан бошқа диний гуруҳларга қўшилиш, турли қонунлар қабул қилиш ва тартибни бузиш оғир жиноят ҳисобланган. Бошқа томондан, ҳукмдор ҳам раиятнинг ҳаёти, мол-мулки ва шарафини ҳимоя қилишга мажбур эди. Кўплаб расмий ҳужжатларга кўра, раият ҳукмдорга Аллоҳнинг омонати эканлиги таъкидланган. Шу билан бирга мутасаддилар ва амирлардан уларга нисбатан адолатли муносабатда бўлишлари ҳамда уларга нисбатан адолатсиз талаблар қўймасликлари талаб қилинган.⁵ Ушбу жуда катта омма ичида бир-биридан сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатидан фарқ

¹ Ibn Fadlan, *Oğuzlar Bahsi*, s.38-45; El-Cahiz, s.75

² Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s.303-304

³ El-Cahiz, s.78

⁴ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügati't-Türk*, Çev: B. Atalay, Ankara, 2006; R.Genç, Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara, 1997, s.311-313

⁵ Muntajabuddin Bediy, *Atabat ul-kataba* (nshr, Muhammad Qazviniy – Abbos Iqbol), Tehron 1329 hsh., 20, 23-24, 29, 41, 56-betlar.

қилмайдиган иқтисодий ҳамда ижтимоий жиҳатдан турли синфлар мавжуд эди. Буюк Салжуқийлар давлати учта йирик ижтимоий қатламдан иборат эди.

1. Кўчманчилар. Оммавий равишда Жайхун дарёсидан ўтиб Эрон ҳудудларига кирган туркларнинг катта бир қисми Ўғуз қавмига мансуб кўчманчи қабилалар эди. Эҳтимол, Онадўлида XIV асрнинг бошларида тайёрланган аноним Ўғуз луғатида турк сўзи “қишлоқи, кўчманчи, қишлоқ одами, чодирда яшовчи одам” ва турклик сўзи “қишлоқлик, қишлоқ ҳаёти, чодир ҳаёти” маъносида қўлланилгани эътиборга лойиқдир.⁶ Уларнинг сони оз бўлса ҳам, қарлуқ, уйғур ва қипчоқ каби бошқа турк қабилалари ўғузлар билан бирга Эрон ҳудудларига киришди. Кўчманчилар қабилаларга бўлинган. Қабилаларнинг давлат билан муносабатлари ва улар тўлаган солиқларнинг моҳияти ва миқдори бир-биридан фаркли эди. Чорвачилик билан шуғулланган кўчманчилар фойдаланган яйловлари учун давлатга махсус яйлов солиқларини тўлашган. У қабилалар устидан назорат ва тартибни сақлаш учун масъул этиб бир давлат одами тайинланарди.⁷

Кўчманчи турклар Хуросоннинг шарқида ва шимолида, Элбрус тоғларининг жанубий этакларида, Ироқи Ажамнинг шимоли-ғарбий қисмида ва Озарбайжонда тўпландилар. Бу ерлар Эрон ҳудудидаги ҳаёт тарзи учун энг мос жойлар эди. Энг муҳим бойликлари кўй ва от сурувлари эди. Бир арман манбасига кўра, Салжуқийларнинг жанговар отлари каттиқ туёқлари ва бургутдек тезкорлиги билан ҳайратга соларди. Шунингдек, кўчманчилар икки ўрқачли туяларни ҳам боқишгани маълум. Абулфазл Муҳаммад ибн Хусайн Байҳақийнинг туркманларни “туя чўпонлари” деб аташи, уларнинг бойликлари орасида туя муҳим ўрин тутишини кўрсатади. Кўчманчиларнинг асосий ишлаб чиқариш маҳсулотлари гўшт, сут ва жун эди. Кигиз, жун кийим ва гилам каби буюмлар тайёрлашда ишлатиладиган жун муҳим савдо маҳсулоти сифатида кадрланарди. Чорвачиликдан ташқари, овчилик ҳам кўчманчилар ҳўжалигида маълум ўринни эгаллаган.

Салжуқийларнинг ҳарбий ютуқлари янги туркман қабилаларининг Эрон ҳудудига кириб келишига замин яратган бўлса-да, уларнинг оммавий равишда бу ҳудудларга кириб келишлари қишлоқ ва шаҳар ҳаётига катта зарар етказди. Салжуқийлар даври шоири Амъаки Бухорий Султон Алпарслонга ёзган мактовларида Эроннинг туркманлар томонидан ҳароб қилинганлигига эътибор қаратиб, мамлакатни шоҳ томонидан қайта тикланаётганини таъкидлаган.⁸ Салжуқий султонлари туркман қабилаларини Хуросон шарқида ушлаб туриш ёки уларни шаҳар маданиятига энг кам зарар етказадиган ҳолатда Озарбайжон орқали Византияга юборишга ҳаракат қилдилар. Салжуқийларнинг ўтроқ Эрон маданиятини ҳимоя қилиш мақсадида кўчманчи қавмдошларига қарши туришлари, туркманларни биров вақт ўтиши билан Салжуқийлар давлатига қарши туришига олиб келди ва Султон Санжар даврида ўғузлар қўзғолони ҳамда кейинчалик Хуросоннинг таназзулга учрашида муҳим рол ўйнади.⁹ Бошқа томондан, Низомулмулкнинг Сиёсатномасидаги баъзи қайдларда ҳам туркманлар ҳис қилган ноқулайликни очиб беради. Ундан ташқари, туркманларнинг ғарбга йўналтирилганлиги уларга Озарбайжон ва Онадўлида тўпланишга ёрдам берди ва уларга янги ватан эшикларини очди.

Турклар ҳаёт тарзининг асосини чорвачилик ташкил қиларди. Бу борада, уларнинг энг асосий мақсадлари подаларининг ўтлоқ ва озуқа эҳтиёжини қондирувчи масканлар ахтариш эди. Бундай ҳаёт тарзи деҳқончилик қилаётганларга тўғри келмасди. Жаҳизнинг таъкидлашича туркларнинг ўтроқ ва кўчманчи тарзда яшаётганлари орасида катта бир тил ва маданий бирлик хусусияти мавжуд эди.

⁶ *Eski Oğuzca Sözlük: Bahşayış Lüğati* (haz. Fikret Turan), İstanbul 2001, s. 105, 169.

⁷ Muntajabuddin Bediy, *Atabat ul-kataba* (nshr, Muhammad Qazvinīy – Abbos Iqbol), Tehron 1329 hsh., 80-82, 84-85-betlar.

⁸ Am‘ak-ı Buhârî, *Dîvân* (nşr. Sa‘id-i Nefîsî), Tahran, ts., s. 188.

⁹ Enverî, *Dîvân* (nşr. M. Takî Müderrîs-i Razavî), Tahran 1337-40 hş., I, s. 201- 205; Hâkânî-yi Şîrvânî, *Dîvân* (nşr. Cihangîr Mansûr), Tahran 1375 hş., s. 105-107, 179-180.

Турклар хайвонларни қўлга ўргатишда моҳир эдилар. Жаҳизнинг билдиришича, “бир қанча ов хайвонларини қўлга ўргатиб, хатто ёввойи қушларни ҳам боқишар эди”. Отларга “хошт”, урғочи туяга “оҳх”, эркак туяга “ихх”, қулон ва эшшакларга “деҳ, чуш” дейилганда хайвонлар бу амрларга қулоқ бериб, итоат этишар эди. Турк ўз отини ўзи боқиб ҳали тойлигидан исм бериб, тарбиялар эди.

Хайвонлардан асосан қўй, эчки, сигир, от, туя ва қушлар боқилар эди. Жонли хайвонларнинг сотуви асосий даромад манбаи бўлган. Давлатга солиқ тўланиши билан бирга, бундай фаолият тури урушларнинг келиб чиқишига ҳам сабаб бўла оларди.

2. Қишлоқ аҳолиси. Қишлоқ аҳолиси ва деҳқонлар Салжуқийлар жамиятида аҳолининг энг катта қисмини ташкил қиларди. Буюк Салжуқийлар ҳукмронлиги даврида Хуросон ва Марказий Эрон ҳудудларига кўчманчи туркий қабилаларнинг кўчиб келишига шароит яратилиши, бу ҳудудлардаги зироатчилик билан шуғулланган деҳқонларга салбий таъсир кўрсатди. Шунингдек Салжуқий-Ғазнавий урушлари ҳам Хуросондаги қишлоқ хўжалигига катта зарар етказди. Байҳақийнинг таъкидлашича, Байҳақ ва унинг атрофидаги писта дарахтлари яхши ёнганлиги сабабли қиш мавсумида фойдаланиш учун ғазнавийлар қўмондони амир Хожиб Субоши томонидан туяларга юкланган ва Ғазна шаҳрига олиб кетилган.¹⁰ Мамлакатда сиёсий барқарорлик ўрнатилгандан ва иқто тизими жорий қилингандан сўнг қишлоқ аҳолисининг яшаш шароитлари нисбатан яхшиланди. Деҳқонларнинг ҳуқуқий ва иқтисодий ҳолатлари, уларнинг географик жойлашувига кўра сезиларли даражада бир-биридан фарқ қилар эди. Салжуқийларгача қишлоқларда катта ерларга эгалик қилган ва “деҳқон” деб ном олган бой одамлар ўзларининг имтиёзларини сақлаб қолишган. Қишлоқ аҳолисининг катта қисмини ерсиз кунлик ишчилар, улуш эгалари ёки майда ер эгалари ташкил этарди.

Ерлар хирожий, ушрий ва мирий каби турларга бўлинган. Хазинага тегишли бўлган ва иқто тарзида бошқарилган мирий ерлари Низомулмулк даврида тугатилиб, отлик қўшинларга тегишли ерларга айлантирилди. Ушбу тизимда ер ва унда ишлайдиган одамлар аввалгидек давлат назорати остида эди. Ерга ишлов берадиган киши ерга фақат вақтинчалик эгалик ҳуқуқини берувчи ҳужжат ва фақат ишлов бериш шарти билан эгалик қила оларди. Бу ерлар унинг вафотидан кейин фақат эркак авлодига мерос бўлиб ўтган. Деҳқон ердан олган маҳсулотни учун солиқни иқто эгасига, ёки вақфга берилган бўлса, тегишли вақф фондига тўлаган. Амирларга ва таниқли кишиларга тегишли бўлган иқто фақат тегишли хизматлари эвазига берилган ва иқто эгаси хизматдан бўшатиладиганда, иқто олиб қўйилган. Ҳукмдор вафот этганида ёки ўзгарганда, барча иқтоларнинг гувоҳномалари янги ҳукмдор томонидан янгиланган. Ерга боғланган одамлар шаҳар аҳолиси сингари қонуний равишда озод эдилар. Иқтолар эгалари халқдан маълум миқдордаги солиқдан ортиғини талаб қила олмаганлар. Халқ ҳар доим султонга ёки буюк девонга мурожаат қилиши мумкин эди. Иқто эгаси қонунларга бўйсунмаган ҳолларда, унинг иқтоси олиб қўйилган. Салжуқийлар солиқ тизимининг асосини қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидан олинадиган солиқлар ташкил этарди. Қишлоқ хўжалиги соҳасида янги тармоқларнинг ташкил этилиши ва уларнинг ишлаши янги қишлоқ хўжалиги қонуни пайдо бўлишига олиб келди. Хуросон ва Ироқдаги олимлар маҳаллий урф-одатлар ва қишлоқ хўжалиги масалаларини ислом ҳуқуқи тамойиллари асосида қайта туздилар, шу тариқа ушбу соҳада узоқ вақтгача амал қиладиган янги қонун яратилди.

Деҳқончилик қадимги даврлардан бошлаб ривожланган суғориш тизими асосланиб ташкил этилган. Дарёлар каналларга бўлинган ва ҳар бир дарёдан максимал даражада фойдаланилган. Султон Маликшоҳ ва Санжар даврида Ироқ, Хуросон ва Хоразмда янги суғориш каналлари очилди. Маълумотларга кўра, Марв ва унинг атрофидаги сувларни тартибга солишга масъул бўлган миробнинг қўл остида 12000 киши ишлаган. Янги суғориш каналлари туфайли қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми ошди, ишлаб чиқаришнинг кўпайиши қишлоқлар ва шаҳарларнинг

¹⁰ Beyhakī, *Tārīḥ* (Behmenyār), s. 273.

ўсишига ва шаҳарларда тижорий ҳаётнинг ривожланишига ёрдам берди. Хуросонда, айниқса, Мурғоб канали томонидан суғориладиган Марв текисликларида етиштирилган маҳсулотлар минтақада аҳоли сонининг кўпайишига олиб келди. Бу ерда етиштирилган пахта қишлоқ ва шаҳарларда тўқимачилик саноатининг ривожланишига туртки бўлди. Дехқончилик маҳсулотлари етиштиришда Фарғона водийси ҳам муҳим ўрин тутган.

Дехқончиликда ўтроқ яшаш тарзи шарт бўлганлиги туфайли, кўчманчиларнинг бундай шароитга мослашуви имконсиз бўлганлиги таъкидланган. Дехқончилик билан шуғилланганларни Буюк Салжукийлар даврида “Тарикчи” деб аташар эди. Дехқончиликдан қўлга киритилган маҳсулотлар асосан буғдой, арпа, макка жўхори, беда, кунжут, пахта кабилар билан бирга мевалар, ўрик, олхўри, олма, нок, қовун ва сабзавотлардан сабзи эди. Мевалар ташқи бозорларга ҳам сотилганлиги маълум. Бунга қурилган мевалар ва мева шарбатлари мисол бўлади. Салжукийлар ўлкасининг энг муҳим деҳқончилик ҳудудлари бу Маварауннаҳр ва айниқса Фарғона вилояти бўлган. Давлатнинг ғарб томон кенгайиши янги масканларнинг ҳам ўзлаштирилишига олиб келган. Бунга Хуросон, Хоразм ва Ироқ ҳудудлари мисол бўлади. Марв текисликларида очилган сув каналлари ва Жайхун дарёсининг сувлари ила суғорилган Маварауннаҳр текисликлари деҳқончиликнинг энг ривожланган масканлари эди.

3. Шаҳарликлар ва шаҳар ҳаёти. Салжукийлар шаҳар маданияти ривожланган Хуросонда ўзларининг давлатларини, фақат ўтроқ ҳаёт ва шаҳар маданиятига нисбатан ҳимоя муносабатини шакллантира олганларидан кейингина барпо эта олдилар. Салжукийлар давлатининг биринчи сиёсий маркази Хуросоннинг энг муҳим шаҳри Нишопур эди. Ушбу даврда тахминан 1680 гектар майдонни эгаллаган Нишопур аҳолиси 110-220 минг орасида эди. Нишопур Тўғрул Бей даврида давлатнинг ғарб томон кенгайиш сиёсати натижасида ўз ўрнини Рай шаҳрига бўшатди ва Султон Маликшоҳ даврида пойтахт Райдан Исфаҳонга кўчирилди. Бу даврда Исфаҳон Салжукийлар давлатининг энг йирик шаҳрига айланди. Султон Санжар Салжукийлар тахтига ўтирганидан сўнг, давлат маркази Марв шаҳрига кўчирилди, Исфаҳон эса бир муддат Ироқ Салжукийлар давлатининг пойтахти бўлиб қолди. Султон Санжар даврида Марв шаҳри Салжукийлар маданий ҳаётининг энг муҳим маркази бўлган. Ушбу даврда ривожланишнинг энг юқори даражасига етган Марв аҳолиси тахминан 150 минг кишини ташкил этган. Ушбу шаҳарлардан ташқари Ҳирот, Балх, Қазвин, Ҳамадон, Язд, Қум, Мароғ, Бағдод, Ахваз ва Мосул йирик аҳоли пунктлари бўлган. Салжукийларга бўйсунган давлатлар чегарасида бўлган Бухоро, Самарқанд, Ғазна, Дамашқ, Ҳалаб ва Урфа каби муҳим шаҳарларни буларга қўшиш мумкин.

Салжукий шаҳарлари учта асосий қисмдан иборат эди: ички қалъа (кўҳандиз), асосий шаҳар (шаҳристон) ва ташқи мавзелар (работ). Бозорлар ва савдо марказларининг аксарияти шаҳар марказида эмас, балки работда жойлашган. Катта шаҳарлардаги ҳар бир кўчада маълум бир савдогарлар гуруҳига ажратилган ёпиқ жойлардан иборат йирик бозорлар мавжуд эди. Шаҳарларда вақфлар, шифохоналар ва турар жойлар кенг тарқалган эди. Салжукийлардан олдин йирик шаҳарларда маъмурий вазифалар ва бойлик имкониятлари билан катта куч ва таъсирга эга, келиб чиқиши эронлик ёки араб бўлган бой аристократ (таниқли) оилалар ташкил топган. Ушбу оилалар фавқулодда вазиятларда шаҳар тақдирини белгилаб беришган. Муҳаммад ибн Ҳусайн ал-Байҳақий, Нишопурнинг таниқли ва обрўли кишилари шаҳар аҳолисини Ғазнавийларга қарши Салжукийлар ҳукмронлигини қабул қилишга ундаганлигини тушунтиради.¹¹ Шаҳар ва қишлоқларда мулкка эгалик қилган ва бир-бири билан қариндошлик алоқаларини ўрнатган бу оилалар Салжукийлар даврида ўзларининг мустақкам мавқеларини сақлаб қолишга муваффақ бўлишди. Бу даврда шаҳар зодагонларига янги оилалар қўшилди, масалан Исфаҳонда шофийлар учун йўлбошчи бўлган Хўжандий, Нишопурда ҳанафийларга йўлбошчи бўлган Саидий ва Бухорода катта мавқега эга бўлган Али Бурҳон оилалари. Ушбу оилалардан

¹¹ Beyhakī, *Tārīḥ* (Behmenyār), s. 728.

жуда камчилигининг келиб чиқиши туркийлардан бўлган. Петрушевский томонидан олиб борилган тадқиқот, XII аср ўрталарида Хуросоннинг Сабзавор шаҳридаги қирқ битта зодагон оиласидан йигирма тўрттаси араб, ўн икkitаси эронлик ва фақат битта оила туркийлардан эканлигини тасдиқлайди. Худди шундай натижани Буллетнинг Нишопур шаҳрига оид тадқиқотида ҳам кўриш мумкин. Ушбу оилаларнинг баъзилари Салжуқийлар марказий ҳокимиятининг заифлашиши билан сиёсий воқеаларда ҳал қилувчи кучга айланди. Маъмурий, илмий ва ҳуқуқий вазифалар, одатда, сулолавий ўзгаришлардан кейин ўз мавқеларини сақлаб туришга қодир бўлган зодагонлар оилалари қўлида эди. Бу ҳолат шаҳар маъмуриятида ўз сўзига эга бўлган ва сиёсий ҳокимият заифлашган вақтларда ҳукмронлигини сиёсийлаштирган бошлиқлар учун ҳам тегишли эди.

Йирик шаҳарларда хорижий давлатлар билан катта микдордаги савдо-сотиқни амалга оширадиган бой ва нуфузли савдогарлар синфи шаклланди. Баъзи давлат одамлари ва сулола вакиллари ўз пулларини савдогарларга фойдаланиш учун беришган. Гарчи улар жуда ажойиб ҳаёт кечирган ва катта кучга эга бўлган бўлса-да, савдогарларга давлат протоколида деярли жой йўқ эди. Ўрта ва кичик тижорат билан шуғулланган савдогарлар, ўрта ва кичик дўкон эгалари ҳамда ҳунармандлар оммаси шаҳарларда алоҳида-алоҳида уюшма сифатида ташкил этилган. Ҳунармандчилик шаҳар иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Чинничилик, темирчилик, бўёқ саноати ва қоғоз ишлаб чиқариш жуда ривожланган. Тўқимачилик дастгоҳлари, темир печлар, терини қайта ишлаш устахоналари, қоғоз фабрикалари, чинни ва шиша каби маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган печлар ва ишлаб чиқариш цехлари бутун мамлакатга тарқалди. Пахта ва ипак тўқиш шаҳарларда энг даромадли соҳага айланди. Хусусан, Хуросон ва Мовароуннахрнинг пахта ва жун матолари бу даврда машҳур бўлиб, улар экспорт қилинарди.

Шаҳарларда камбағаллар, ишсизлар ва дайдиларнинг катта гуруҳлари ҳам учрарди. Ўзаро махсус бир ташкилот тузган бу гуруҳлар, иложи борица муаммолар чиқаришдан қайтмас эди. Ундан ташқари, ички курашлар ва тасодифий ҳужумлар пайтида, бу гуруҳлардан баъзан ёлланма аскарлар сифатида фойдаланишган. Булар XII асрда Ҳиротда “ринд”, Тус каби баъзи бошқа Хуросон шаҳарларида “айёр” деб номланган. Маълумки, ўрта аср ислом дунёсида “шуттар” ва “фитян” каби номлар берилган.

Салжуқий шаҳарлари диний фаолият жиҳатидан жуда фаол эди. Одамлар, одатда, ўз динларига ва баъзан ҳатто мазҳабига кўра ҳар-хил маҳаллаларда яшардилар. Сунний ислом мазҳабларидан ташқари XI аср охирларида Эронда ўз фаолиятини кучайтирган Исмоилийлар Салжуқийлар сулоласи вакиллари ўртасидаги тахт курашларидан фойдаланиб, катта шаҳарларда яхшигина куч тўпладилар. Заҳириддин Нишопурий ва Ровандийнинг хабар беришича, Исмоилийларнинг тарғиботи натижасида биргина Исфаҳонда ушбу мазҳабга кирганлар сони 30 мингга етган. Салжуқий шаҳарларида мусулмонлардан ташқари маъжусий, насроний ва яҳудийлар ўзларининг муҳим диний гуруҳларини ташкил этган эдилар.

Катта шаҳарларда ғалаба тантаналари пайтида ва ҳукмдорларнинг тахтга ўтириш маросимида чорсу ва бозорлар тўлдирилар, ҳар жойда ғалаба тоқлари қуриларди.¹² Диний байрамлардан ташқари, Наврўз ва Меҳржон ҳам халқ орасида жонли равишда яшаб, катта тантаналар билан нишонланарди.¹³

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкин-ки, Салжуқийлар даврида кенг ҳудудда сиёсий барқарорликка эришиш, янги сув каналларини қуриш, ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш ва савдонинг ривожланиши туфайли иқтисодий ҳаёт юксак даражага кўтарилди. Мовароуннахр, Хоразм, Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Сурия ва Онадўлида савдо қарвонлари хавфсиз ҳаракатланиши таъминланган. Шаҳарларда ишлаб чиқарилган товарлар савдо йўллари орқали кўплаб жойларга бемалол сотиларди. Қарвонларнинг

¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987, X, 174.

¹³ Muhtârî, *Dîvân* (nşr. Rükneddin Hümâyûn Ferruh), Tahran 1336 ҳş., s. 115-121, 284, 290, 309; Muizzî, *Dîvân* (nşr. Nâsir Heyyirî), Tahran 1362 ҳş., s. 623, 630.

хавфсизлиги одатда ҳарбий соқчилар томонидан таъминланган. Салжуқийлар томонидан савдо йўллариغا берилган аҳамият, айниқса, Онадўлида анча ривожланган ва халқаро савдонинг ривожланишига ёрдам берган.

Салжуқийлар ҳукум сурган барча мамлакатларда умумий бир шаҳар ва маданият низоми ташкил этишган. Бу ҳолат, Тўғрулбей давридан бошлаб, Онадўли Салжуқийлари даврида ривожланиб давом этган. Баъзи бир шаҳарларда халқаро бозорлар ҳам бўлган. Қайсари ва яқин атрофидаги Ябанли бозори бунга мисол бўлади. Тижоратнинг пойдевори бўлган ҳунармандлар, айниқса Анадолуда Аҳийлик номи остида ташкил етила бошланди. Аҳий ташкилоти ҳунармандларнинг барча ҳуқуқий масалаларини тартибга солар, уларнинг ривожланишини таъминлар, қолаверса, ижтимоий ёрдамлашув бирлиги сифатида вазифани бажарарди.

Ўрта Осиёда яшаган ўғузларнинг катта гуруҳи тарихий шароитлар хайрихоҳлиги сабабли исломни қабул қилганлар ва борган сари ўз сиёсий қудратини ошириб бориб, XI асрда султон Алп Арслон ва айниқса султон Маликшоҳ даврида ўзининг энг гуллаб яшнаган даврини кечирган Буюк Салжуқийлар давлатига асос солганлар. Салжуқийлар давлати сиёсий ҳаёти, маъмурий-бошқарув ва ҳарбий тизимида туркий анъаналар билан бир қаторда Эрон ҳамда Кичик Осиё халқларнинг анъаналари синтезини кўриш мумкин. Шундай бўлса-да, Салжуқийлар давлатининг пайдо бўлишидан бошлаб, токи тарих саҳнасида ўз ўрнини бошқа давлатларга бўшатиб бергунига қадар кўчманчи туркий анъаналарнинг ўрни катта бўлганлиги кўриш мумкин.